

М. І. ЗВЕРЯКОВ,
*професор, доктор економічних наук,
член-кореспондент НАН України,
ректор Одеського національного
економічного університету*

M. I. ZVERYAKOV,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Rector of the Odesa National
Economic University*

УДК 330.34 (477)

УРОКИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано підсумки соціально-економічних перетворень у національній економіці за 25 років. Розкрито причини невдач ринкової трансформації в Україні. Наведено аналіз існуючої господарської моделі, та обґрунтовано необхідність її зміни. Доведено потребу у вибудовуванні нової економічної політики, в якій основним елементом повинне стати стратегічне цілепокладання. Визначено основні завдання економічної політики, розв'язання яких, на думку автора, забезпечить поступальний економічний розвиток.

Ключові слова: ринкова трансформація в Україні, формування національної господарської системи, корпоратизація підприємств, дефіцит довіри, відтворювальні диспропорції, нова економічна політика, система стратегічного цілепокладання, “наздоганяючий” розвиток.

LESSONS OF THE MARKET TRANSFORMATION IN UKRAINE

The totals of the socio-economic transformations in the national economy for 25 years are analyzed. The reasons for failures of the market transformation in Ukraine are clarified. The analysis of the current economic model is presented, and the necessity to change it is substantiated. The need in the establishment of a new economic policy, where the main element should be the strategic targeting, is proved. The main tasks of the economic policy, whose solution, in author's opinion, will ensure the progressive economic development, are determined.

Keywords: market transformation in Ukraine, formation of national economic system, corporatization of enterprises, trust deficit, reproductive disproportions, new economic policy, system of strategic targeting, “overtaking” development.

25-річний період існування України як незалежної держави дає серйозні підстави для оцінки тих результатів, яких досягнуто в соціально-економічній сфері. Така оцінка передбачає дослідження як внутрішніх, так і зовнішніх причин, які привели до наявних результатів. Відсутність теоретичного аналізу наслідків проведених ринкових перетворень, невизначеність соціально-економічних орієнтирів відносно майбутнього стають однією з головних перешкод на шляху сталого економічного розвитку нашої країни.

Тому **метою статті** є теоретичне осмислення підсумків соціально-економічних перетворень у національній економіці за 25 років. Саме теоретичний аналіз підсумків реформ дозволяє сформулювати нові контури економічної політики на сучасному етапі.

Як правило, успішність перетворень оцінюється вітчизняними і зарубіжними експертами за певними критеріями: за ступенем розвитку політичної демократії; за ефективністю функціонування створених інститутів ринку; за рівнем добробуту громадян. Після 25 років соціально-економічних трансформацій результати свідчать про достатньо скромні досягнення з позицій названих критеріїв.

У країні не створено, подібно до інститутів європейської демократії, демократичні інститути, які б сприяли консолідації українського суспільства і стабільності в політичній сфері. Також відсутні ефективні інститути ринку, що створювали б передумови для успішних соціально-економічних перетворень. Що ж до рівня життя громадян України, то він виявився одним з найнижчих у Європі.

Сьогодні, після 25 років соціально-економічних перетворень, політичні еліти не можуть забезпечити суспільний консенсус і створити умови для сталого поступального розвитку країни по шляху соціального прогресу. В цьому зв'язку напрошується запитання: як потенційно багата країна, яка на початку перетворень за всіма соціально-економічними критеріями (насамперед, за динамікою ВВП) відповідала Польщі, Румунії, Туреччині та мала один з найкращих наборів вихідних ресурсів (освічене і працелюбне населення, виробничий потенціал, природні умови, географічне положення і т. п.), не змогла вміло розпорядитися такою сприятливою спадщиною?

Однозначної та простої відповіді на таке складне запитання немає, і спроби знайти її, на наш погляд, є безуспішними. Для її пошуку необхідною є серйозна і детальна робота різних ланок суспільних наук. Наприклад, аналізуючи невдачі соціально-економічної трансформації в Україні, деякі автори вважають, що, "якби інститути ринку тут було створено, а соціально-політична стабільність зберігалася протягом усього перехідного періоду, це була б історія успіху" [1]. Проте автори такої однозначної відповіді не намагалися відповісти на інші цілком логічні запитання. По-перше, чому в новій незалежній державі, де тільки виникають державні інститути, де відсутні були досвід макроекономічного управління і управлінські кадри, що розуміють закономірності функціонування економічних систем, перехідних до ринку, можуть відразу виникнути зрілі інститути ринку? По-друге, чи можлива соціально-політична стабільність у суспільстві, де існують глибокі ментальні відмінності у поглядах на майбутнє обличчя нової незалежної держави у населення різних регіонів, а також у лавах політичних еліт, які представляють ці регіони?

Крім того, автори не прагнули відповісти на інші, але взаємозв'язані із зазначеними, запитання. Наприклад: що впливало на вибір моделі ринкової трансформації? яку роль у процесі цього вибору відігравали радянська спадщина і виниклі нові реалії (зокрема, швидкозмінливі світова і регіональна кон'юнктури)? які тенденції визначатимуть зміни в національній економіці України в майбутньому?

Спробуємо відповісти на деякі з цих запитань.

Насамперед, слід підкреслити, що ринкова трансформація в Україні розпочалась із впровадженням в економіку інститутів і управлінських практик, вироблених попереднім досвідом ринкової трансформації та зафіксованих у "Вашинг-

тонському консенсусі”. Ці задекларовані нові інститути погано взаємодіяли із структурою господарства і традиціями управління, успадкованими від радянської планової економіки.

Початково ідеологами реформ замислювалося створити таку модель ринкової економіки, де б існували конкурентні відносини, що забезпечують ефективний розподіл і використання ресурсів, швидке і стає економічне зростання, рівновагу і відкритість у зовнішній торгівлі, стабільну фінансово-бюджетну і грошово-кредитну системи.

Досягнення таких цілей передбачало певну етапність. Але вже протягом декількох років (в усякому разі, за 10–15 років точно) пропонувалося сформувати міцні основи цивілізованої господарської моделі.

Що вийшло у підсумку? Внаслідок реформістських дій виникла система принципово іншого характеру, в якій жодне з поставлених завдань вирішене не було.

У країні не склались умови для зрілої внутрішньої- і міжгалузевої конкуренції, а також для нагромадження капіталу в ефективних формах. Не сформувався необхідний набір стимулів для ефективного і продуктивного використання ресурсів, відсутні дієві інститути, що забезпечували б цивілізовані форми взаємовідносин між господарськими агентами. У національній економіці відсутній механізм стимулювання сталого зростання. Структура господарства не тільки не поліпшується, а навпаки – набирає більш деструктивних форм.

За експертними оцінками, у 2014 р. частка нагромадження залишилася на дуже низькому рівні (трохи вищому від 14%), що жодною мірою не відповідає вимогам зростаючого господарства, а розміри інвестицій є у декілька разів меншими від тих, які здатна асимілювати економіка *. У країні так і не сформувалися ні бюджетна, ні грошово-кредитна системи, здатні виконувати свою головну функцію – підтримувати в економіці ефективні інвестиційні програми.

Слід виокремити декілька причин, які в підсумку вплинули на формування тієї моделі економіки, що склалась у нашому суспільстві. По-перше, це нерозуміння самої природи радянської економіки (тобто вихідних умов формування національної господарської системи). По-друге, це помилки, допущені при проведенні реформ. По-третє, це незнання істинних, а не декларованих, мотивів влади, яка не була заінтересована у “прозорому” і конкурентному ринковому середовищі та в соціальному захисті населення.

Неадекватність сприйняття вихідних умов ринкових перетворень

Автори ліберальних реформ виходили з хибного уявлення про те, що у принципі підприємства радянського типу відрізняються від фірм, які функціонують у ринковій економіці, тільки тим, що перші працюють з виконання директивних планів і належать до державної форми власності, а другі ставлять свою роботу в залежність від сигналів ринку.

Але насправді радянські підприємства були специфічно історичною формою первинної виробничої ланки, яка являла собою лише “технологічне інакшобуття” економіки “радянського типу” як соціального феномену. Це не були підприємства, до яких можливо застосувати абстрактні характеристики теорії капіталіс-

* Так, за даними Світового банку, у 2014 р. валове нагромадження капіталу становило 14,08% і було найнижчим порівняно з країнами-сусідами (у Польщі цей показник був на рівні 20,2%, у Румунії – 23,2%, у Словаччині – 20,9%, у Молдові – 26%) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS>.

тичної фірми, теорії конкуренції, основ корпоративного управління тощо. Радянські підприємства ніколи не були самостійними господарюючими суб'єктами. Вони виступали "технологічними цехами" єдиної господарської системи, принципово не здатними самостійно жити і функціонувати поза її межами. Їх індивідуальне відтворення було не можливим без участі держави через амортизаційну та інвестиційну політики у встановленні розмірів нагромадження, у взаємовідносинах з бюджетом, у визначенні розмірів оплати праці, соціальних трансфертів і т. д. Тому руйнування всіх передумов, необхідних для індивідуального відтворення, робило неможливим саме існування підприємств, не кажучи вже про зростання їх ефективності*.

Приватизація підприємств радянського типу мало що змінювала у передумовах для індивідуального відтворення. Зміна формально-правового статусу підприємства не могла змінити його природу і реальну мотивацію в нових інституціональних умовах. Нові власники, яким за безцінь дісталися колишні радянські підприємства, поводитися не так, як це описує "теорія фірми". Вони не тільки не розробляли стратегії підвищення ефективності роботи підприємства, але й руйнували виробничий потенціал, який їм дістався, шляхом порушення закономірностей індивідуального відтворення. У тих же випадках, коли нові власники підприємств намагалися перенести на свої фірми принципи менеджменту, характерні для господарюючих суб'єктів ринкової економіки, вони виявляли, що підприємства не могли асимілювати ці принципи через їх відторгнення самим менеджментом підприємства. Згодом з'ясувалося, що необхідною умовою для цього є докорінне перетворення як внутрішньої структури самих підприємств, так і їх взаємовідносин з оточуючим економічним середовищем. Інакше кажучи, необхідною є *корпоратизація* цих підприємств.

Наступна особливість радянської господарської системи полягала в її специфічній виробничо-галузевій структурі. Її було вибудовано у такий спосіб, що її основною рисою став *монополізм*. Сам по собі монополізм радянського типу за своєю природою відрізняється від монополій у ринковій економіці.

Якщо в ринковій економіці монополії стали підсумком зростання рівня усупільнення виробництва, то монополії радянського типу виникли як результат побудови галузевої структури виробництва без так званих "паралелізму і дублювання функцій", які вважались ознаками неефективності. Існування паралельних виробництв розцінювалось як форма марнування ресурсів. Тому логіка побудови виробничих і розподільчих систем базувалася на принципі функціонування окремих виробництв на планово-директивних засадах. В основу такої побудови було закладено принцип монополізму радянського типу, а існування в галузі аналогічних підприємств вважалось формою марнування ресурсів, а не умовою змагальності. Інакше кажучи, монополія розглядалась як своєрідний ідеал ефективності виробництва. Ігнорування такої галузевої структури вироб-

* Наприкінці 1980-х років проринковим законодавством було створено правові передумови для перетворення державних підприємств, які працювали в умовах централізованого планування, на товаровиробників, а планової економіки — на ринкову. Серед прийнятих законів — такі, як "Про індивідуальну трудову діяльність" (1986 р.), "Про державне підприємство (об'єднання)" (1987 р.), "Про кооперативи в СРСР" (1988 р.), "Про оренду" (1989 р.) та ін. На їх основі розпочалося спонтанне привласнення об'єктів державної власності. Саме в роки перебудови під гаслами "поліпшення соціалізму" радянська економіка стала на шлях капіталістичного розвитку.

ництва прирікало реформування багатьох галузей за ліберальним сценарієм на сумний результат.

Зіткнувшись із зовнішнім конкурентним середовищем, багато підприємств, які працюють на внутрішній ринок, незважаючи на їх приватизацію, не витримували виниклих економічних обмежень. В основному це підприємства металургії та хімічної промисловості, які забезпечували країні валютні надходження і не витримували конкуренції на зовнішніх ринках. Вони вимагали від уряду пільгових умов роботи, і він змушений був йти на це.

Наступне хибне уявлення ліберальних реформаторів полягало в тому, що вони виходили з допущення існування певних ресурсів капіталу, які із скасуванням державної власності стануть джерелом інвестицій і економічного зростання. Оскільки в радянській економіці інвестиції визначалися директивно в натурально-речовій формі, а грошові ресурси виділялися для опосередкування руху самих цих ресурсів, то багаторазове зростання цін перетворило залишки коштів на рахунках підприємств на суми, які жодним чином не могли стати джерелом нових капітальних вкладень.

Було допущено помилки і в послідовності заходів економічної політики. Під впливом міжнародних фінансових організацій (в першу чергу, Світового банку) створювалися плани миттєвої приватизації сотень великих підприємств, які в підсумку було зведено до їх передання на користь окремих маловідомих фірм і підприємців.

Підсумки форсованої приватизації загальновідомі: падіння обсягів виробництва і рентабельності, призупинення інвестиційного процесу, виведення за межі підприємств цінних видів активів. Уже наприкінці 1990-х років у нас у країні існувала більша частина приватизованих підприємств у різних галузях промисловості з неефективним управлінням, збитковим виробництвом, величезними заборгованостями перед бюджетом і своїми працівниками.

Як показав вітчизняний і зарубіжний досвід, масову приватизацію великого виробництва можна було розпочинати тільки після формування стійкої верстви дрібного і середнього бізнесу. Саме ця соціальна верства здатна була акумулювати засоби і досвід для участі у приватизації великого виробництва і забезпечити тим самим його більш ефективне функціонування і розвиток.

Ще одним сумним уроком форсованих реформ стало ігнорування монополізму, який дістався у спадщину від радянської економіки. Прискорена приватизація означала звільнення з-під контролю фактичних монополій. Замість лібералізації ринкового середовища і становлення конкурентних відносин відбулася лібералізація монополій. Досвід показує, що приватна власність без конкуренції є більш шкідливим явищем, ніж державна власність у конкурентній економіці. Відбулася заміна державного волюнтаризму на приватне свавілля, яке різко знижує ефективність господарської системи в цілому. Як показує досвід реформ, величезна (якщо не переважна) частина підприємств підтримується тими чи іншими елементами монопольного контролю.

Досвід реформ довів, що переважна частина економічних інститутів радянського періоду мала з інститутами ринкової економіки тільки спільну назву. Наприклад, у країні не було сучасних банківської, грошової та податкової систем, ринків капіталу, цінних паперів, господарського законодавства, механізму охорони контрактного права, механізму захисту прав акціонерів, процедур і механізму банкрутства тощо.

Проведення приватизації без наявності ринкових інститутів формує іншу систему відносин, яка закріплюється у суспільній свідомості як суспільна норма і формує у підприємців відповідний менталітет. Оскільки інституціональні реформи хронічно відставали від потреб у них ринкової сфери, що формується, то бізнес-середовище замінювало необхідні інститути на їх сурогати: замість повноцінної національної валюти використовували іноземну; замість податків — відкуп від податкових органів; замість державної судової системи — приватні переговори і зобов'язання; і т. д.

Уже після встановлення неформальних інститутів спроби створити справжні інститути найчастіше виявлялися низькоефективними. Нелегітимна система інституціональних відносин, яка склалася, стихійно підпорядковувала собі нові інститути ринкового регулювання, які перетворювались або на інструмент "годування" прикріплених до них чиновників, або на безглузду декорацію.

Формування ринкових інститутів, які слугували обов'язковою умовою виникнення ринкової економіки, було перенесено на значно пізніший час, а головними завданнями проголошувалися приватизація, лібералізація діяльності та цін, фінансова стабілізація.

Після колосальних фінансових диспропорцій, які виникли у ході ліберальних реформ, саме фінансова стабілізація на довгі роки перетворилася на своєрідний *фетиш* економічної політики (в тому числі й сьогоднішньої), оскільки в наявності бюджетного дефіциту та інфляції бачили джерело всіх проблем і головну перешкоду для економічного зростання. Після реформ стало очевидним, що насправді інфляція, як і бюджетний дефіцит, — це всього лише наслідки глибинних причин, і боротися треба з ліквідацією цих причин.

Це саме стосується і лібералізації господарської діяльності. Зняття обмежень, які перекидають дію ринкових механізмів і породжують сигнали, що ведуть до неоптимального, неефективного розподілу ресурсів, є одним з фундаментальних принципів функціонування ринкової системи. Проте в умовах наявності тотальної монополії, та ще й під контролем кримінально-бюрократичної номенклатури відповідного сегмента ринку, формальна лібералізація виявилася лише умовою легітимізації монопольного прибутку і консервацією існуючої низької ефективності економіки.

Такими у найбільш загальному вигляді є основні помилки, які допущені при спробах здійснити ліберальні реформи і зумовили, врешті-решт, їх невдачу.

Але є ще одна група причин, яка відіграла істотну роль у тому, що хід реформ пішов по шляху, який привів до нинішньої неефективної господарської моделі.

Йдеться про *мотиви самої влади*, яка взяла на себе відповідальність за проведення реформ. Задекларовані цілі, що передбачали створення "прозорості" та конкурентної ринкової економіки та забезпечення високого соціального захисту громадян, виявилися просто ідеологічною ширмою для розв'язання певних практичних завдань.

Насамперед, правлячу еліту інтересувало забезпечення політичної підтримки з боку нового підприємницького класу, що зароджується. Тому її реальні дії було спрямовано на підтримку тих підприємницьких груп, які формували економічну опору для нових політичних сил та їх основи — політичних партій. Формувалися нова колективна суспільна свідомість, нові соціальні норми поведінки підприємців та їх уявлення про допустиме і недопустиме, про моральне і аморальне тощо. Саме зміна

таких моральних імперативів забезпечувала прийняття правлячою елітою саме тих рішень, які створювали умови для успішної конвертації влади у власність, і навпаки. Це дістало своє відображення у тих законах і рішеннях, які за своїм змістом мало сприяли становленню цивілізованих ринкових відносин.

Такі норми і правила сформувались як стихійна реакція на руйнування господарського механізму, що існував у радянській економіці, і на прийняття тієї правової бази, яка не відображала реальних господарських відносин. У свою чергу, ці відносини набрали неформального характеру і панують не тільки в тіньовій економіці, але й в офіційній, відкритій, вносячи певні корективи до поведінки підприємств і офіційної влади.

У підсумку склалася така соціально-економічна система, яка почала жити не за законами, а “за поняттями”. Влада ж стає об’єктом конкуренції з боку різних груп інтересів, взаємодія яких і визначає характер самої влади в конкретний історичний період. Ці різні групи інтересів можуть набирати різноманітних конкретних форм існування – таких, наприклад, як офіційні органи влади, великі фінансово-промислові групи, різні об’єднання, що мають монопольну владу. Спільною ознакою для них є контроль над промисловістю і фінансовим сектором на користь тих чи інших груп інтересів.

За таких умов право власності на господарські активи стає формальним, оскільки на передній план виходить реальний контроль над об’єктами власності. Тому захист прав власності не може бути гарантованим за наявності більш сильних груп впливу.

Оскільки забезпечення успішного виконання зобов’язань господарюючих суб’єктів залежить від їх власних сил і можливостей, а не від інститутів влади, то в суспільстві виникає ситуація системного *дефіциту довіри*. Між бізнесом і державою формується дефіцит довіри, який поширюється також на інші сегменти економіки і суспільства.

З огляду на відсутність довіри, для підприємців різко звужується горизонт бачення перспективи. Зумовлені цим дефіцит довіри і високі ризики не дозволяють здійснювати довгострокові інвестиції та залучати приватних інвесторів (як вітчизняних, так і зарубіжних) до перспективних галузей. Скорочення конкретних строків господарського планування до 1–2 років не дозволяє підприємцям орієнтуватися на перспективні високотехнологічні виробництва, що вимагають довгострокових капітальних вкладень.

Таким чином, коли бізнес через недовіру до державних інститутів змушений спиратися на власні сили і неофіційне “право”, це з неминучістю породжує олігархічну структуру економіки і звуження сфери дії конкуренції [2].

Загальнонаціональний ринок розпався на окремі територіальні та галузеві системи, контроль над якими здійснює обмежена кількість адміністративних і бізнесових структур. Тому вхід на такий ринок нових підприємців є вкрай утрудненим. Бар’єри входу на окремі сегменти ринку є настільки високими, що затрати на їх подолання значно перевищують передбачувані доходи. Кожний з цих сегментів тісно пов’язаний з певними групами впливу. Але, як правило, жодна з цих груп не може побудувати всередині певного сегмента замкнутий відтворювальний цикл. Постійні зміни у співвідношенні сил між діючими групами інтересів, викликані як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами, слугують причиною існування нестабільної системи господарських відносин і зумовлюють постійні переділи власності.

Щоб захистити свій "непрозорий" бізнес, підприємницькі групи утворюють своєрідний союз з представниками влади різних рівнів ієрархії. В межах цього симбіозу відбувається "тіньове підгодовування" бюрократії, на що йдуть величезні кошти фінансово-промислових груп в обмін на владні рішення (такі, як пільгові митні тарифи або податкові ставки, надання особливих дозволів та ін.).

Проте доходи, одержані в результаті пільг, у багато разів перевищують кошти, витрачені на підкуп бюрократії.

Таким чином, *корупція* стає невід'ємним елементом існуючої господарської системи. У цій моделі господарювання неринкові сили визначають рух матеріальних, людських і фінансових потоків, а владні рішення зумовлені меркантильним інтересом.

Водночас адміністративний вплив на бізнес не є всесильним, а монополія — всеохоплюючою. Конкурентні сили гіпертрофовані існуючою системою формальних і неформальних інститутів. Тому найбільш характерною для існуючої моделі є комбінація відносин конкуренції залежно від сили адміністративної влади. Як правило, без супроводу бізнесу з боку влади його нормальне функціонування (а тим більше — розвиток) стає неможливим.

Отже, господарська модель, яка склалась у 1990-ті роки і перші 15 років нового століття, — це *комбінація відносин та інститутів різних типів і рівнів: ринкових і неринкових, правових і неправових тощо*. Таке чудернацьке поєднання зумовлене наявністю "інституціональної безперервності", тобто інститутів, які склалися за радянських часів у "неофіційній" економіці, перейшли до нового господарського ладу і знову виникли в умовах ринкової трансформації.

Сучасна господарська модель як система, що відтворюється

Дослідження існуючої господарської моделі ставить, принаймні, два важливі запитання: по-перше, наскільки вона стійка і життєздатна? по-друге, які її потенціальні можливості та межі?

На перший погляд здається, що існуюча господарська модель є алогічною за своєю природою. Проте при більш уважному вивченні можна зазначити, що кожний її елемент доповнюється і підтримується іншими, а всі разом вони забезпечують її функціонування і внутрішню стійкість. У свою чергу, тим самим забезпечуються її *самовідтворення* і саморозвиток.

Така господарська модель дістала власну *соціальну опору*, яка охоплює всіх тих, хто вилучає з існуючої господарської системи наддоходи і, отже, заінтересований в її збереженні. Сюди входять не тільки представники вищої верстви державних службовців, які отримують тіньові доходи за економічні та політичні рішення, вигідні для інших груп. До цього кола входять великий бізнес, здатний платити такі тіньові суми чиновникам і одержувати монопольні доходи, що в багато разів перевищують величину проплат, професійні політики, що лобіюють інтереси великого бізнесу, а також представники правоохоронних органів, які контролюють силовий апарат і здатні охороняти великий бізнес від "зовнішнього впливу". Саме збіг економічних інтересів цих соціальних груп з приводу одержання наддоходів і становить *матеріальну основу* тієї соціальної верстви, яка заінтересована у збереженні існуючої господарської моделі.

Але чи може така система забезпечити стабільне економічне зростання і позитивні зміни в соціальній сфері? Спробуємо відповісти на поставлене запитання.

Протягом 9 років безперервного скорочення ВВП у 1990 р. було досягнуто його кризового мінімуму. У 1999 р. падіння ВВП в Україні призупинилося на рівні 62% від рівня 1990 р., що є набагато більшим, ніж у сусідніх країнах Центральної та Східної Європи. Як правило, поліпшення економічних показників наприкінці 1990-х років і на початку нового століття пояснюють девальвацією національної валюти і високими цінами на сировинні експортні товари. Це в принципі правильно, але не можна заперечувати, що в самій господарській системі відбулися певні позитивні зміни. Так, помітно зросли доходи в експортних галузях, що пов'язано з різким підвищенням світових цін на сировинну продукцію, яке, у свою чергу, дозволило збільшити інвестиційний попит на продукцію підприємств виробничого призначення. У результаті виник, хоча й обмежений за своїми масштабами, але реальний фактор відновлювального інвестиційного зростання і розширення виробництва.

Позитивна тенденція зростання сукупних доходів населення дозволила очікувати підприємства (в основному продовольчого призначення), які працюють на задоволення внутрішнього попиту. В різних галузях економіки сформувалися господарські ланки, здатні виживати у конкурентній боротьбі та забезпечувати своє самовідтворення. Зростання концентрації та централізації виробництва сприяло реорганізації підприємств дрібного і середнього бізнесу, які частково потрапили під вплив великих компаній, що розвиваються, а частково знайшли власні ніші на ринку.

Певні успіхи спостерігались і в оволодінні новими методами управління, які еволюціонували в бік відповідності потребам сучасної ринкової економіки. До осені 2008 р. українська економіка успішно розвивалась і була лідером за темпами економічного зростання серед економік східноєвропейських країн.

Проте всього цього було явно недостатньо, щоб серйозно говорити про те, що існуюча господарська модель має передумови для сталого зростання. До кінця 2008 р. ВВП України лише незначно перевищив 70% від рівня 1990 р. При збереженні таких темпів зростання докризовий рівень ВВП міг би бути досягнутим до середини 2010-х років. Але, незважаючи на високі темпи зростання у 2000–2008 рр., ВВП на душу населення, розрахований за ПКС, у 2008 р. становив менш як половину від польського *.

Економічне зростання, яке виникло у 2000–2008 рр., виявилось нестійким. І справа тут не тільки у надзвичайно високій залежності української економіки від кон'юнктури цін на світових ринках. Така залежність, безумовно, становить серйозну проблему. Проте є й інші фактори, які також обмежують параметри економічного зростання і соціального життя громадян.

По-перше, існуюча господарська модель спирається на інфраструктурний і технологічний базиси, створені ще в радянський період. Протягом останніх 25

* Найбільш загальний аналіз динаміки ВВП за роки ринкової трансформації в Україні показує, що наша країна вже тривалий час перебуває у стані трансформаційної економічної кризи. На наш погляд, ця обставина мала б активізувати дослідження у сфері теорії економічних криз, виявлення їх спільних і особливих рис на сучасному етапі функціонування української економіки. На жаль, подібного розвороту в економічній науці не сталося. Сучасні кризи трактуються як спад виробництва, а його призупинення і невеликий кон'юнктурний приріст ВВП — як вихід з кризи. Але йтися повинно про досягнення національним виробництвом докризового рівня розвитку, тобто рівня 1990 р. Неправильне уявлення про зміст економічної кризи дає управлінській еліті підстави говорити про подолання кризи при, наприклад, прирості ВВП на 0,5–1%. Таке розуміння кризи не тільки спрощує проблему, але й пропонує суспільству неправильні орієнтири при виробленні антикризової політики, перекидаючи критерії її успішності.

років вкладення в цю матеріально-речову систему різко скоротилися, що вже обмежило темпи економічного зростання і спричинило зношення транспортної та соціальної інфраструктур *.

По-друге, відсутність структурних реформ починає справляти негативний вплив на поточні виробничі плани великих підприємств. Оскільки в економіці відсутні як стратегічна, так і середньострокова програми розвитку, то це стає великою перешкодою для інвестиційних планів.

По-третє, у самій господарській моделі відсутні стимули до формування ефективного механізму нагромадження. Порівняно з радянським періодом норма нагромадження в українській економіці скоротилась у рази. Навіть на фоні інвестиційного піднесення у 2000–2008 рр. її величина, розрахована за ПКС валюти, реально становила приблизно 9,3%, що жодною мірою не відповідає потребам модернізації реального сектору економіки [3].

Скорочення норми нагромадження зумовлене падінням (на 1/3) реального обсягу ВВП, а також зростанням масштабів особистого споживання. В підсумку абсолютна величина капітальних вкладень скоротилась, за нашими оцінками, приблизно в 4 рази. До кінця 2010 р. більш як 2/3 інвестицій у промисловість фінансувалося за рахунок власних коштів підприємств. Позикові кошти у структурі інвестицій у реальний сектор економіки не перевищували 4–10%. При цьому більш як половина капітальних вкладень здійснювалася в експортоорієнтованому сировинному секторі. Відсутність інститутів фінансового посередництва обмежує мобільність капіталу з галузей, де є надлишок доходів понад потреби у виробничих інвестиціях, до тих галузей, де спостерігається дефіцит вкладень. Формою розв'язання цієї суперечності є придбання сировинними компаніями підприємств у не профільних для них секторах. Це можуть бути активи, віддача від яких є вкрай низькою (наприклад, національні футбольні клуби).

Як показує аналіз зростання ВВП у перед- і післякризовий періоди, воно жодною мірою не змінило очевидного структурного перекосу економіки на користь сировинних галузей, благополуччя яких значно залежить від перепадів у світовій кон'юктурі. В цьому секторі зосереджено основну частину фінансових ресурсів, якими володіють українські компанії, а його частка у сукупних виробничих інвестиціях усі вказані роки була і залишається помітно вищою, ніж у структурі виробленої продукції. Так, у промисловості на експортоорієнтовані галузі припадає майже 80% усіх капітальних вкладень, а частка інвестицій у переробних галузях (машинобудуванні, легкій та харчовій промисловості) не перевищує 15%. Це означає, що саме сировинні галузі протягом останніх 15 років відігравали роль своєрідного "локомотива" промислового зростання, створюючи левову частку інвестиційного попиту на продукцію вітчизняних галузей машинобудування і металообробки. Через хіміко-металургійний та аграрний комплекси національну економіку включено до світового господарства.

Навколо хіміко-металургійного та аграрного комплексів консолідуються сучасні фінансово-промислові групи, на чолі яких стоять українські олігархи. Аналізуючи підсумки розвитку нашої економіки в I половині 2000-х років, Світовий банк зазначав: "Недавнє економічне зростання в Україні базувалося на недивер-

* Відсутність сучасних шляхів та інфраструктури з переробки відходів, а також зношеність системи ЖКГ, яка призводить до масових отруєнь громадян через несправність міських систем водопостачання (наприклад, у м. Ізмаїл у червні 2016 р.), свідчать про повністю "з'їдену" радянську інфраструктурну спадщину".

сифікованому, але сильному зростанні експорту в секторах економіки, контрольованих фінансово-промисловими групами, які оперують за допомогою неформальних відносин і спеціальних привілеїв” *.

Сировинний сектор перетворився на найбільший за своєю важливістю генератор грошових доходів населення. Крім великої чисельності працівників, безпосередньо зайнятих видобуванням, транспортуванням і переробкою сировини, цей сектор “годує” досить значну інфраструктуру — широке коло трудомістких виробництв, для яких основними і критично важливими споживачами є сам експортно-сировинний сектор або зайняті в ньому. В сьогоденних умовах збільшення або зменшення доходів у сировинному секторі мультиплікативно породжують зростання або падіння продажів у великому секторі виробництв, здатних у цілому справити визначальний вплив на стан внутрішньогосподарської кон’юнктури.

Крім того, сировинний сектор є вкрай важливим і для стану державних фінансів: саме в ньому збирається більш як половина всіх податків, які забезпечують понад 50% сукупних бюджетних доходів. Також цей сектор дозволяє підтримувати рівень валютних надходжень, необхідний для обслуговування зовнішніх боргів.

Структурна деформація — не єдина проблема, притаманна українському бізнесу. Як уже зазначалося, з огляду на системні обмеження національний ринок є сильно сегментованим, а можливість кожного економічного суб’єкта виходити на нові сегменти вже поділеного ринку, який жорстко охороняється, — вкрай обмеженою. У ході еволюції останніх десятиріч ступінь сегментованості національного ринку практично не знизився. Як наслідок, у країні так і не складаються умови для організації дійсно масштабного сучасного виробництва, не можливого без великих внутрішніх ринків збуту і порівняно вільного доступу до них.

Внаслідок кризи 2008—2009 рр. ситуація в економіці України різко погіршилася. На зниження основних показників її економічного розвитку вплинули не тільки світова рецесія, але й падіння попиту на експортні товари, зростання цін на газ, обслуговування зовнішнього боргу. Це ускладнило проблеми бюджету і підприємств, які залежать від споживання газу. З II півріччя 2012 р. країна занурилась у нову економічну кризу. Темпи поквартальних приростів ВВП набули негативної динаміки і зберігаються до цього часу. Таку саму динаміку мають і показники промислового виробництва, експорту, капітальних інвестицій. Слід звернути увагу на той факт, що темпи падіння інвестицій є вищими від темпів падіння ВВП. Так, за міжнародними експертними оцінками, за 1990—1996 рр. обсяг інвестицій скоротився на 85%, а в II половині 1990-х років в Україні спостерігалися нульові чисті інвестиції, тобто здійснювався тільки необхідний ремонт. Навіть після економічного зростання 2000-х років обсяг інвестицій в економіку країни становив менш як 40% від рівня 1990 р., а після кризи 2008—2009 рр. падіння інвестицій до 2014 р. і зовсім досягло 20% **.

За роки ринкових перетворень відбувалося також неухильне падіння норми заощаджень: якщо у 2004 р. вона становила 31% ВВП, а у 2008 р., незважаючи на

* Country Assistance Strategy Progress Report for Ukraine // The World Bank Report. — 2005. — № 32250-UA. — May 19. — P. 20—22.

** Розраховано автором за даними Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NE.GDI.FTOT.CD&country=>; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року ; [відп. за випуск Г.М. Тимошенко]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — С. 7.

зростання ВВП, знизилася до 21%, то вже в період другої хвилі кризи у 2014 р. — лише до 6% ВВП *. Низька норма заощаджень говорить про серйозні макроекономічні диспропорції в українській економіці.

Така норма заощаджень є у декілька разів нижчою від середньої світової (25%) і меншою від загальноєвропейських показників, які у країнах Західної Європи становлять 17–19% ВВП, а Східної — 21–22% ВВП. Як відомо, низька норма заощаджень впливає на розміри інвестицій: так, у 2014 р. інвестиції на 1 жителя в Україні становили близько 423 дол., тоді як у Польщі — 2,8 тис., а в Румунії — 2,2 тис. дол. **.

Отже, при таких низьких нормах нагромадження і заощадження у країні відсутні джерела інвестицій, які б забезпечили необхідні 4–6% приросту, тобто вищі від 3,5% світового приросту ВВП. Такі темпи приросту детерміновано, по-перше, умовами розширеного відтворення (тобто створенням нових виробництв і забезпеченням зайнятості), а по-друге, необхідністю розпочати скорочення двократного відставання України від країн-сусідів за показником ВВП на 1 жителя. За експертними оцінками, для того, щоб наздогнати своїх сусідів (Польщу, Румунію, Туреччину) до 2030 р., темпи приросту ВВП повинні становити в середньому не менш як 7% протягом усього періоду [4, с. 37].

Таким чином, поступове наростання фундаментальних відтворювальних диспропорцій забезпечило перехід гострої фази кризи у тривалий період стагнації, який охоплює останні 8 років.

Подібний розвиток подій є, на нашу думку, неприйнятним, оскільки він вестиме до подальшого зниження рівня і якості життя громадян, а також породжуватиме соціальну напруженість у країні. Для недопущення цього шляху розвитку формування економічної політики повинне орієнтуватися на вихід національної економіки із стану стагнації. Вирішення поставлених завдань має стати основою стратегічного цілепокладання як головного елемента економічної політики.

Проте — з огляду на кардинальну зміну вектора політичного і економічного розвитку шляхом підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також Меморандуму у зв'язку із загрозою дефолту по зовнішніх боргах — українське керівництво взяло на себе зобов'язання перед МВФ стабілізувати макроекономічну ситуацію у країні в обмін на кредитну підтримку в розмірі 17 млрд. дол. Тим самим Україні іззовні задано нові імперативи соціально-економічного руху на найближчу перспективу.

Повторна "шокова терапія" як спосіб досягнення макроекономічної збалансованості

Досвід останніх двох років соціально-економічних перетворень в Україні говорить про те, що йдеться про реалізацію чергового сценарію "шокової терапії", пов'язаного з виконанням взятої на себе програми МВФ. Проте, на відміну від першого раунду — сценарію "шокової терапії", прийнятого на початку 1990-х років,

* Ukraine: Opportunities and Challenges for Private Sector Development/International Finance Corporation. — Washington, DC : World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16711>.

** Розраховано автором за даними Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NE.GDI.FTOT.CD&country=>; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року ; [відп. за випуск Г.М. Тимошенко]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — С. 7.

коли українська економіка мала певний “запас міцності”, успадкований з радянського минулого, — сьогодні такий “запас міцності” вичерпано.

За минулі 25 років виробничий апарат в основних галузях національної економіки зносився на 75–85%. Одержувані доходи фінансово-промислових груп, які домінують в економіці, виводилися з національної юрисдикції до офшорів так званою “офшорною аристократією”. Структура цих доходів включала в себе не тільки переважну частину прибутку (в тому числі природну ренту), але й частину необхідного продукту (через заниження оплати праці), а також амортизаційні відрахування (з огляду на відсутність суворої інституціональної норми їх використання у відтворювальному процесі).

У підсумку таке ведення національного бізнесу в умовах відсутності дійових ринкових інститутів спричинило зниження рівня життя більшості громадян. У 2015 р. за показником ВВП на душу населення Україна перебувала на рівні Тунісу і Узбекистану, поступаючись в 1,5–2 рази перед Беларуссю і Казахстаном. Девальвація гривні за 2014–2015 рр. більш як у 3 рази не тільки знизила ВВП на душу населення до 1,8–2 тис. дол. на рік, але й знецінила виробничі активи підприємств*.

За експертними оцінками, від’ємний фінансовий результат функціонування економіки у 2014–2015 рр. становив 20–22 млрд. дол. на рік. Валовий зовнішній борг, який нагромадився на 1 січня 2016 р., досяг 118,7 млрд. дол. і вимагає щороку близько 12 млрд. дол. на своє обслуговування**. Щоб запобігти загрозі дефолту у 2015 р., уряд змушений був піти на реструктуризацію зовнішнього боргу на вкрай не вигідних умовах (з майбутнього приросту національної економіки Україна віддаватиме зовнішнім кредиторам 15% від 3% приросту ВВП і 40% від його приросту понад 4%).

Слід нагадати, що, за експертними оцінками, близько 3% приросту ВВП необхідно використовувати тільки на відтворення зношеної частини інфраструктури (транспортних магістралей, в тому числі залізничних колій, автомобільних доріг, нафто- і газопроводів), ліній електропередачі, мостів, систем ЖКГ тощо. Тому виникає цілком резонне запитання: звідки можна взяти ресурси для забезпечення економічного зростання? Стає зрозумілим, що тільки масштабні, багатомільярдні вливання інвестицій іззовні могли б стабілізувати економіку України та її соціальне становище. На жаль, як показують досвід останніх двох років і аналіз різних конференцій “країн-донорів, друзів України”, жодні фінансові організації поки що не мають наміру надавати масштабну допомогу під програми подібно до тих, які було надано, наприклад, Польщі у 1990-ті роки, коли вона перебувала у стані дефолту, та її борги спочатку було частково списано, а решту реструктуризовано на вигідних умовах***.

Як уже зазначалось, у 2014 р. Україна підписала Меморандум з МВФ про виділення їй кредитної лінії STAND-BY у розмірі 17 млрд. дол. Цей документ містить п’ять основних пунктів співробітництва нашої держави з МВФ:

1) перехід протягом року після початку програми до таргетування інфляції 3–5% на рік;

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua/gdp/>.

** [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://insiders.com.ua/spravochnik/vneshnij-dolg>.

*** Уже в наш час аналогічну стабілізаційну програму (розміри якої перевищують 300 млрд. дол.) ЄС надав Греції.

- 2) проведення Національним банком України гнучкого обмінного курсу;
- 3) стабілізація бюджетно-фіскальної політики шляхом комбінування заходів щодо збільшення доходів бюджету і скорочення його видатків;
- 4) підвищення роздрібних тарифів на теплогазопостачання до рівня ринкових;
- 5) підвищення "прозорості" фінансових розрахунків НАК "Нафтогаз України".

Згідно з експертними оцінками, тільки реалізація п. 4, яка розпочалася з 1 травня 2014 р. (шляхом підвищення тарифів на газ для населення, а з 1 січня 2015 р. — на тепло, електроенергію і знову на газ у 2016 р.), обернулася зростанням неплатежів і різким падінням споживчого попиту, а отже, подальшим спадом виробництва.

За наявними експертними оцінками, Україні в майбутньому може бути надана фінансова допомога від різних міжнародних фінансових організацій (в основному у формі кредитів) ще приблизно на 45 млрд. дол. У випадку надання всієї суми обіцяних кредитів зростання валової державної заборгованості України може становити 8–10 процентних пунктів ВВП на рік. Це зростання може негативно вплинути на її обслуговування. Платіжний баланс України за січень — квітень 2016 р. характеризується дефіцитом у розмірі 813 млн. дол. *.

До цього часу дефіцит платіжного балансу і бюджету вдавалося закривати за рахунок короткострокових зовнішніх запозичень. Шляхом залучення іноземних кредитів покривався дефіцит торговельних операцій і здійснювалися чергові процентні платежі. В цьому випадку дуже важливо не тільки не допустити "втечі" іноземних інвесторів, але й забезпечити їм сприятливий клімат, — особливо, якщо врахувати, що, за експертними оцінками, обсяги інвестицій в українську економіку покривають лише менш як половину потреб у них. Сьогодні ж країна потребує приблизно 300 млрд. дол. — саме з такою величиною інвестицій корелює розмір зношення основних фондів у нашій економіці.

Отже, фінансова допомога МВФ є вкрай не достатньою для стабілізації макроекономічної ситуації в Україні, оскільки обслуговування зовнішнього боргу, покриття дефіциту держбюджету і держкомпаній, а також утримування валютного курсу вимагають кратної величини фінансової допомоги. Інакше кажучи, щоб забезпечити прогностні параметри програми МВФ (зростання ВВП на 2%; інфляція на рівні 3–5%; стабільний курс гривні; тощо), необхідним є запуск нової моделі господарювання.

Складність економічної ситуації зумовлена не тільки макроекономічною незбалансованістю. Саме по собі досягнення макроекономічної збалансованості як головної цільової настанови МВФ зовсім не гарантує економічного зростання. Адже збалансованістю створюються лише необхідні передумови для економічного зростання.

Таким чином, необхідними є принципово інший механізм економічного зростання і нова відтворювальна модель для національної економіки. Цей імператив зумовлений не тільки втратою динамізму в розвитку і стагнацією економіки, але й зниженням якості життя населення, особливо нового покоління, яке виросло в роки незалежності.

Контури нової економічної політики

Для переходу до сталого економічного зростання необхідно вибудувати *нову економічну політику*. Проте внаслідок політичних та економічних подій останніх

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

років *система стратегічного цілепокладання* як основного елемента економічної політики виявилася розмитою. Об'єктом уваги управлінської верстви є короткострокові завдання, на розв'язання яких спрямовано і антикризові урядові програми, погоджені з МВФ. Наприклад, дії уряду із забезпечення макроекономічної стабільності на виконання п. 3 Меморандуму призвели до бюджетних і кредитних обмежень, що в підсумку позначилося на зниженні державної інвестиційної активності та загальної економічної динаміки. Це стосується найбільших українських державних корпорацій або корпорацій за участі держави. Проте, якщо держава через державні компанії скорочує інвестиційну активність, то це сприймається усім бізнесом як своєрідний негативний сигнал відносно реалізації державних інвестиційних проектів. Насправді такі проекти повинні підтримуватися через активізацію форм державно-приватного партнерства.

Але, крім макроекономічної стабілізації, головне завдання у *короткостроковій* перспективі полягає в забезпеченні реального сектору економіки не стільки інвестиційними ресурсами, скільки необхідним *оборотним капіталом*. Це означає налагодження кредитування підприємств реального сектору, і насамперед — експортоорієнтованих, які б могли, наприклад, заповнити виділені Україні експортні квоти ЄС, а також забезпечити поставки на інші зовнішні ринки. Як показують результати вільної торгівлі України та ЄС за 2015 р., повністю використати квоти вдалося лише на зернові, мед, виноградний і яблучний соки, тоді як за окремими групами товарів (такими, як молочна продукція, свинина, яловичина, вершкове масло, цукрові сиропи, гриби) виділена квота взагалі не була заповнена продукцією з огляду на її низьку якість [5].

Тут можуть бути задіяні механізми проектного фінансування через спеціальні державні банки з надання кредитів під програми підвищення якості продукції, пов'язані з дефіцитом конкурентоспроможних виробничих потужностей. Саме так діяли центральноєвропейські країни при відкритті для них ринків ЄС.

Інакше кажучи, в українській економіці виник позитивний імпульс, який передбачає необхідну реакцію національного виробництва, але вже не шляхом завантаження додаткових потужностей, а за допомогою або модернізації, або створення нових виробництв.

При бюджетних обмеженнях, які виникли, відновлення економічного зростання є можливим, якщо значну частину доходів підприємств буде направлено на розширення виробництва шляхом модернізації, яка, як відомо, коштує дешевше, ніж будівництво нових потужностей. У короткостроковій перспективі вкрай важливим є формування джерел нових доходів в економіці. Реальними джерелами поповнення доходів можуть стати розширення частки вітчизняної продукції на зовнішньому споживчому ринку, а також наступне розширення експорту готових предметів споживання.

І ще про одну потенціальну можливість збільшення обсягів виробництва в Україні. Триразовий обвал гривні створив певні передумови для витіснення імпортних товарів на внутрішньому ринку. Якщо бізнес, який займається виробництвом вітчизняних товарів, зможе скористатися сприятливою ситуацією, що склалася, то це також стане фактором економічного зростання. Але ключовою умовою розвитку внутрішнього вітчизняного ринку є стабільність валютного курсу. Якщо ж вітчизняний бізнес не відреагує на сьогоднішні обставини, то подальше підвищення імпортних цін стане неминучим.

Саме в таких ситуаціях необхідною є участь держави у формі державно-приватного партнерства як дій із стабілізації споживчого ринку, який постійно скорочується у зв'язку із стисненням споживчого попиту *.

Тому для недопущення подальшого стиснення внутрішнього попиту у короткостроковій перспективі не повинні відбуватися скорочення бюджетних видатків і підвищення податкового навантаження на населення та бізнес.

Наступний, *середньостроковий*, етап у розвитку вітчизняної економіки — стабілізація споживчого попиту і розширення інвестиційної активності. Ці фактори можуть стати головними у процесі відновлення економічного зростання у найближчі 3–5 років. Але запуск виробництва інвестиційних товарів залежатиме від того, чи вдасться запустити інвестиційний механізм у галузях, зорієнтованих на випуск експортних товарів, тобто на конкурентоспроможні виробництва. Тут уже не обійтися без активної промислової політики вирошування лідерів національної економіки, здатних виробляти конкурентні товари [6].

На цьому етапі мають бути ліквідовані відтворювальні диспропорції між нормами нагромадження і заощадження, оскільки при їх збереженні інвестиційних ресурсів для розширення інвестиційної активності не буде.

Запустити механізм перерозподілу ресурсів до інвестиційно активних підприємств повинні фінансово-банківська система та інші інститути розвитку (в тому числі і міжнародні).

У найстисліші строки шляхом інтенсивних консультацій з бізнесом державні інститути (міністерства) повинні сформувати перелік інвестиційних проектів, які держава здатна підтримати на поворотній основі: через кредитні гарантії або через випуск і купівлю корпоративних облігацій тощо. Поширення таких кредитних механізмів підвищить перерозподільчу функцію та ефективність самої фінансово-банківської системи, створить ринок корпоративних боргів.

Головним критерієм при відборі проектів повинне стати зростання доходів на основі подовження ланцюгів доданої вартості шляхом переробки первинної сировини і збуту готової продукції в першу чергу на експорт протягом найближчих 5–10 років.

У середньостроковій перспективі економічне зростання і розширення інвестиційної активності повинні збільшити зайнятість за рахунок створення високопродуктивних робочих місць і тим самим поліпшити якісні параметри життя населення. Тому збільшення заробітної плати у високопродуктивних галузях повинне стати головним фактором зростання якості життя громадян.

Для забезпечення сталого економічного зростання необхідно підвищити ефективність виробництва на основі збільшення норми нагромадження ВВП до 25–30%, а в підсумку — збільшити інвестиційну складову економічної динаміки.

І на завершення — декілька слів про такий важливий елемент економічної політики, як *довгострокове прогнозування*. Його об'єктивна необхідність виникає тоді, коли країна потребує *випереджаючого зростання*. В усіх країнах, де реалізовано стратегії "наздоганяючого" розвитку (Фінляндії, "азійських тиграх", Китаї), існували цільові стратегії, керовані та фінансовані їх державними органами.

Протягом усього періоду ринкових трансформацій в Україні проблеми *цілепокладання* вважалися не сумісними з уявленнями про ринкову економіку, в якій

* Наочним прикладом такого стиснення слугує скорочення внутрішнього споживання м'яса на душу населення із 46,5 кг у 2014 р. до 42,5 кг у 2015 р., тоді як у країнах ЄС середнє споживання м'яса становило 65 кг на душу населення [5].

ринкові сили усе розставляють по своїх місцях. Ідеологія ліберальних ринковиків мінімізує роль держави в економіці. З початку 1990-х років в органах державного управління склалось і утвердилось розуміння того, що національна економіка повинна стати частиною глобального ринку і вписатись у логіку його розвитку, запозичуючи основні принципи і механізми функціонування ринку. Інакше кажучи, якщо бути частиною світового ринку і жити за законами цього глобального ринку, то в такому випадку стратегія національного розвитку втрачає сенс.

У суспільстві утвердилася думка, що всі труднощі економічного розвитку зумовлені проблемами інтеграції національної економіки в цивілізований світовий ринок. В управлінських колах (оскільки їх головну увагу зосереджено на вирішенні поточних проблем) сформувалася “філософія виживання” національної економіки, суть якої полягає у формуванні тактичного мислення, а не стратегічного. Саме з таким сприйняттям власного буття ми і прожили всі 25 років.

У цьому зв'язку виникає запитання: чи можемо ми і далі жити, керуючись “філософією виживання”? Відповідь однозначна — ні. І ось чому.

Як показують тенденції світового розвитку, протягом наступних 15–20 років остаточно оформляться соціально-технологічні зрушення, що розпочались у світовій економіці та можуть повністю змінити правила функціонування глобальних ринків, де лідери глобальних перегонів ще жорсткіше нав'язуватимуть відсталі свої моделі поділу праці та “правила гри”. Вже на наших очах відбувається заміна регулювання товарних потоків на регулювання *стандартів* та інноваційних продуктів (живий приклад — експортні квоти з ЄС). Отже, відбуваються якісні зміни в технологіях, і зміна економічної парадигми є неминучою.

Головним фактором успіху в майбутньому стане здатність окремих держав забезпечувати стабільний соціально-економічний розвиток, стати привабливими для інвестицій, вирощувати таланти для національної економіки, які б працювали на майбутнє своєї країни, а не виїжджали за кордон.

Починаючи новий раунд соціально-економічних реформ, ми не можемо дозволити собі знову робити стратегічні помилки, неефективно витратити національні ресурси — тим більше, що їх запас уже не такий великий, як 25 років тому.

Країні необхідна *довгострокова програма національного розвитку*, побудована на широкому суспільному діалозі про майбутнє. Такі програми довгострокового прогнозування було прийнято і успішно реалізовано у Фінляндії, Південній Кореї, Сінгапурі та, звичайно ж, у Китаї.

В основу програми мають бути покладені темпи зростання ВВП, вищі від середньосвітових, тобто на рівні 4–6%. Без таких темпів реалізувати стратегію “наздоганяючого” розвитку не можна.

Необхідною є програма таргетування темпів зростання ВВП. Таке цілепокладання повинне стати основою для всіх дій влади та бізнесу. Тим, хто сумнівається відносно такої постановки питання, слід, насамперед, дати відповідь на запитання: а чому таргетувати інфляцію (п. 1 Меморандуму, підписаного з МВФ) можна, а темпи зростання ВВП — ні? Як ми вже говорили, сама програма стратегічного прогнозування повинна включати *коротко-*, *середньо-* і *довгостроковий* етапи. На кожному з них повинні розв'язуватися конкретні завдання, які б стали умовами для вирішення наступних.

Великі інвестиційні проекти, які б змогли підвищити конкурентоспроможність окремих секторів економіки, не можливі без стратегічного цілепокладання, розрахованого на “наздоганяючий” розвиток.

Висновки

Аналіз ринкової трансформації в Україні дозволяє зробити висновки про те, що для вироблення ефективної моделі сталого економічного зростання необхідно розкрити причини, які вплинули на формування тієї моделі, що склалась у суспільстві та повністю вичерпала свій потенціал розвитку. Дослідження діючої господарської моделі показало, що в ній поєднуються відносини та інститути різних типів і рівнів: ринкових і неринкових, правових і неправових тощо. Така специфічна комбінація зумовлена "інституціональною безперервністю", тобто наявністю старих інститутів, які склалися за радянських часів у "неофіційній" економіці, перейшли до нового господарського ладу і знову виникли в умовах ринкової трансформації.

В існуючій політико-економічній моделі відсутній механізм ефективного використання виробничого потенціалу, який би забезпечував стале економічне зростання, а також не створено дійових ринкових інститутів, які є передумовою для цивілізованих форм взаємовідносин між господарськими агентами. Усе це, разом узятє, призвело до утворення фундаментальних відтворювальних диспропорцій і сприяло переходу гострої фази кризи у тривалий період стагнації.

Як показав проведений аналіз підсумків соціально-економічних перетворень, безперервне погіршення соціально-економічної ситуації у країні вимагає переходу до нової моделі національного розвитку, в основі якої має бути інший механізм економічного зростання, формування якого, у свою чергу, передбачає вибудовування нової економічної політики. Головним елементом цієї політики повинна стати система стратегічного цілепокладання. "Наздоганяюче" економічне зростання не можливе без такого цілепокладання. Вироблення довгострокової програми національного розвитку передбачає широкий суспільний діалог про майбутнє країни. Сама програма стратегічного прогнозування повинна включати коротко-, середньо- і довгострокові етапи.

Список використаної літератури

1. Григорьев Л.М., Агibalов С., Салихов М. Украина: раздвоение трансформации // Вопросы экономики. — 2009. — № 3. — С. 125–143.
2. Зверяков М.І. Про зміну моделі економічного розвитку // Економіка України. — 2015. — № 6. — С. 41–49.
3. Жданова Л.Л. Розрахунки масштабів нагромадження основного капіталу на базі паритету купівельної спроможності валюти : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. Стратегічне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери. — Чернівці. — 2015. — 5 грудня. — С. 26–28.
4. Григорьев Л.М., Бурак Е.В., Голяшев А.В. Второй старт трансформации украинской экономики? // Вопросы экономики. — 2014. — № 9. — С. 30–52.
5. Самаева Ю. Торговля с ЕС: по некоторым позициям экспорт даже не начинался // Зеркало недели. — 2016. — 25 мая.
6. Зверяков М.І. Промислова політика і механізми її реалізації // Економіка України. — 2016. — № 6. — С. 3–18.

References

1. Grigor'ev L.M., Agibalov S., Salikhov M. *Ukraine: razdvoenie transformatsii* [Ukraine: bifurcation of a transformation]. *Vopr. Ekon. — Quest. of Econ.*, 2009, No. 3, pp. 125–143 [in Russian].

2. Zveryakov M.I. *Pro zminu modeli ekonomichnogo rozvytku* [On a change of the model of economic development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2015, No. 6, pp. 41–49 [in Ukrainian].

3. Zhdanova L.L. *Rozrakhunky masshtabiv nagromadzhennya osnovnogo kapitalu na bazi parytetu kupivel'noi spromozhnosti valyuty*, v: *Mater. Mizhn. Nauk.-Prakt. Konf. "Strategichne Zabezpechennya Upravlinnya Stalym Rozvytkom Ekonomiky ta Sotsial'noi Sfery"* [Calculations of the scales of accumulation of the fixed assets on the basis of the parity of purchasing capacity of a currency, in: Proceed. of the Intern. Sci.-Pract. Conference "Strategic Ensuring of the Management of a Sustainable Development of the Economy and Social Sphere"]. Chernigiv, December 5, 2015, pp. 26–28 [in Ukrainian].

4. Grigor'ev L.M., Buryak E.V., Golyashev A.V. *Vtoroi start transformatsii ukrainskoi ekonomiki?* [The second start of a transformation of Ukraine's economy?]. *Vopr. Ekon. – Quest. of Econ.*, 2014, No. 9, pp. 30–52 [in Russian].

5. Samaeva Yu. *Torgovlya s ES: po nekotorym pozitsiyam eksport dazhe ne nachinalsya* [Trade with EU: there is no start of export on some positions]. *Zerk. Nedeli – Week's Mirror*, May 25, 2016 [in Russian].

6. Zveryakov M.I. *Promyslova polityka i mekhanizmy ii realizatsii* [Industrial policy and a mechanisms of its realization]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 6, pp. 3–18 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12 липня 2016 р.
